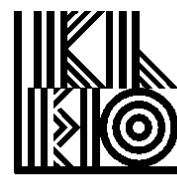

De oorspronkelijke betekenis van het Latijnse woord *religio*.

Een bijdrage aan de geschiedenis van het westers religiebegrip

Frederiek Depoortere

KLEIO - Tijdschrift voor oude talen en antieke cultuur

09/2018

Wanneer we het woord ‘religie’ in de mond nemen, gebruiken we een term met een geschiedenis. Sinds de publicatie van Wilfred Cantwell Smiths *The Meaning and End of Religion* in 1962 zijn religiewetenschappers zich in toenemende mate bewust geworden van het feit dat de manier waarop we de term ‘religie’ vandaag begrijpen en gebruiken een relatief recente ontwikkeling is.¹ Meest uitvoerig werd dit onderbouwd door de Duitse rooms-katholieke theoloog Ernst Feil in een monumentale studie over de ontwikkeling van het westers religiebegrip (vier volumes, samen zo’n 2210 pagina’s).² Met betrekking tot de oorspronkelijke betekenis van het Latijnse *religio* – waarvan, zoals bekend, het hedendaagse woord ‘religie’ en de equivalenten woorden in andere Germaanse en Romaanse talen zijn afgeleid – beperkt Feil zich echter tot een korte *status quaestionis* en de bespreking van één primaire bron, namelijk Cicero’s *De natura deorum* (Over de natuur/aard van de goden). Het Latijnse zelfstandig naamwoord *religio* en het bijvoegelijk naamwoord *religiosus* duiken echter op in enkele van de oudste Latijnse teksten die bewaard gebleven zijn. De studie van de geschiedenis van het westers religiebegrip kan er dan ook niet omheen ook deze oudste vindplaatsen van de termen *religio* en *religiosus* van dichterbij te bekijken om na te gaan of deze teksten ons in staat stellen een antwoord te formuleren op de vraag wat de oorspronkelijke betekenis was van beide woorden.

De fragmenten die in deze bijdrage bestudeerd worden, werden verzameld door in de *Library of Latin Texts – Series A* van Uitgeverij Brepols te zoeken op de woordvormen *religio* en *religiosus* (via een zogenaamde ‘similarity search’) en zij werden geselecteerd op basis van de sterfdatum van de auteur. We hebben enkel teksten weerhouden geschreven door auteurs gestorven voor 80 v.Chr. zodat we van alle passages die we in wat volgt bespreken redelijkerwijs kunnen aannemen dat ze op schrift gesteld werden voor het begin van wat de Britse classicus Eric Herbert Warmington (1898–1987), een belangrijke vertaler van Latijnse teksten, omschreven heeft als ‘de gouden eeuw in de Latijnse literatuur’. Warmington laat deze periode

KLEIO

Tijdschrift voor oude talen en antieke cultuur

aanvangen in 80 v.Chr., het jaar waarin dictator Lucius Cornelius Sulla Felix (ca. 138 v.Chr.–78 v.Chr.) afstand deed van zijn macht.³ Deze afbakening in de tijd is ingegeven door het feit dat we juist op zoek zijn naar de *oorspronkelijke* betekenis van de woorden *religio* en *religiosus*. Het is dan ook wenselijk ons te beperken tot de oudste bronnen, met andere woorden de bronnen die nog behoren tot ‘de archaïsche periode in de Romeinse literaire geschiedenis’.⁴ Op die manier hebben we fragmenten geselecteerd van zes oud-Romeinse schrijvers. In wat volgt, groeperen we de fragmenten per auteur omdat van de meeste fragmenten niet bekend is in welk jaar ze precies geschreven werden. Het is daarom niet mogelijk de fragmenten globaal chronologisch te ordenen. Wel ordenen we de zes schrijvers chronologisch volgens (vermoedelijke) geboortedatum, te beginnen met de oudste. Zo passeren achtereenvolgens passages de revue van Plautus, Ennius, Cato, Terentius, Accius en Lucilius.

1. Titus Maccius Plautus

Titus Maccius Plautus staat te boek als ‘de oudste Latijnse schrijver van wie ons volledige werken zijn overgeleverd’⁵ en als grondlegger van de Romeinse toneelliteratuur.⁶ Plautus is gestorven in 184 v.Chr. Zijn geboortjaar is minder zeker, maar wordt doorgaans rond 250 v.Chr. (of zelfs iets vroeger) gesitueerd,⁷ al zijn er ook argumenten om te zeggen dat hij een stuk later geboren moet zijn, met name het feit dat zijn literaire productie pas na 200 v.Chr. een aanvang genomen zou hebben en dat het vreemd zou zijn dat iemand met zijn talent pas op hoge leeftijd met schrijven zou begonnen zijn (al zijn er dan ook weer andere onderzoekers die de aanvang van Plautus’ literaire activiteit voor 215 v.Chr. plaatsen).⁸ Plautus schreef kluchten en als we zijn oeuvre doorzoeken met behulp van de zoekfunctie van de *Library of Latin Texts*, komen we twee fragmenten op het spoor die voor ons onderzoek naar de oorspronkelijke betekenis van het woord *religio* van belang zijn, met name één fragment in *Asinaria* (De ezelskomedie) waarin het bijvoeglijk naamwoord *religiosus* opduikt en één fragment in *Mercator* (De koopman) waarin het zelfstandig naamwoord *religio* gebruikt wordt. Hier moeten we nog een derde fragment aan toevoegen, met name een fragment uit *Curculio* (De korenworm) waarin *religio* eveneens gebruikt wordt, maar dat via de *Library of Latin Texts* niet gevonden kan worden wegens een tikfout (er staat *regilio* in plaats van *religio*).⁹ Aangezien de volgorde waarin Plautus zijn stukken geschreven heeft niet bekend is, worden ze doorgaans alfabetisch geordend (op Latijnse titels uiteraard). Bij

dat gebruik sluiten we ons hier dan ook aan. Ook nog even meegeven dat de indeling in bedrijven en tonelen niet van Plautus zelf afkomstig is, maar later toegevoegd werd. Om het overzicht te bewaren nemen moderne edities die indeling doorgaans over. In wat volgt maken we er voor het gemak dan ook gebruik van.

(a) In *De ezelskomedie* duikt het bijvoeglijk naamwoord *religiosus* op in een dialoog in het eerste toneel van het vierde bedrijf. Het betreft een dialoog tussen een zekere Diabolus en zijn zogenaamde ‘parasiet’. Diabolus is in het stuk de rivaal van Argrippus. Beide willen zij voor een heel jaar het alleenrecht kopen op de prostituee Philenium, een meisje dat door haar moeder, zelf een oude prostituee, wordt uitgebuit. De parasiet is een type dat in de komedies van Plautus vaak opduikt.¹⁰ Zoals uitgelegd door J.M. Hemelrijk was het alleenrecht op een prostituee kopen een riskante zaak als er geen zeer gedetailleerd contract opgesteld werd.¹¹ Er moest namelijk tot elke prijs vermeden worden dat de dame in kwestie, ondanks de afgesproken exclusiviteit, alsnog haar diensten aan een ander zou aanbieden (want dan stond de man die haar exclusiviteit voor veel geld gekocht had echt wel compleet voor aap). In de passage die ons hier interesseert (bedrijf 4, toneel 1) gaat het precies over de inhoud van een dergelijk contract dat Diabolus’ parasiet voor zijn weldoener opgesteld heeft. Een van de bepalingen die de parasiet voorstelt, gaat als volgt:

Ze mag ’n godin aanroepen, welke ze maar wil,
geen god. Als zij daarvoor te vroom is [*si magis **religiosa** fuerit*], zegt ze ’t
jou
en jij bidt dan voor haar, dat hij genadig zij.¹²

Wat kunnen we uit dit fragment nu afleiden? Alvast het volgende: dat het bijvoeglijk naamwoord *religiosus* in de tijd van Plautus gebruikt werd om een karaktereigenschap van personen mee aan te duiden. Iemand die *magis religiosus* is, kan het niet laten zich tot de goden te richten.

(b) In *De korenworm* gebruikt het personage naar wie het stuk genoemd is, Curculio, het zelfstandig naamwoord *religio* op het einde van het derde toneel van het tweede bedrijf in een dialoog met Phaedromus (Curculio is Phaedromus’ parasiet) waarin hij verslag doet van een ontmoeting met een militair. De plot van het stuk is als volgt: Phaedromus is verliefd op Planesium, een meisje dat vastzit in een bordeel, en hij

heeft geen geld om haar vrij te kopen. De situatie wordt trouwens nog hopelozener: er dient zich ook een rivaal aan, iemand die Planesium wel kan kopen (die rivaal is de voornoemde militair). Er doet zich echter een buitenkans voor. Curculio ontmoet op zeker ogenblik de genoemde rivaal en die vertrouwt hem het volgende toe:

‘k Heb een meid ... gekocht voor dertig minae en nog tien erbij voor kleren en juwelen ... ’t geld ligt klaar bij de bankier die ik je heb genoemd, bij Lyco. ‘k Heb hem opgedragen om, als iemand hem een brief brengt met mijn ring gezegeld, ’t geld te geven voor het meisje dat met kleren en juwelen bij de koppelaar wordt gehaald.¹³

De militair laat het niet bij deze ontboezeming, maar nodigt Curculio bij hem thuis uit, wat deze laatste de gelegenheid zal geven de zegelring van de militair te stelen en in diens plaats het geld bij de bankier op te halen. Curculio beschrijft de uitnodiging van de militair en zijn reactie erop als volgt (het is hier dat het woord *religio* opduikt):

Toen hij dat verteld had, ging ik weg: hij riep me op slag terug, nodigde mij te eten. ‘k Had scrupules [*religio fuit*], kon niet weigeren.¹⁴

Deze regels uit Plautus’ *De korenworm* zijn zeer belangrijk voor ons onderzoek naar de oorspronkelijke betekenis van *religio* omdat ze suggereren dat die niet samenvalt met die van ons woord ‘religie’ en dat er contexten zijn waarin *religio* niet door ‘religie’ vertaald kan worden. Kijken we nu van dichterbij naar het korte zinnetje dat hier vertaald werd als “k Had scrupules’, *religio fuit*. Het bestaat uit een onderwerp (*religio*) en een werkwoordsvorm (*fuit*). *Fuit* is de derde persoon enkelvoud actief indicatief perfectum van *esse* (‘zijn’). *Esse* is hier zelfstandig gebruikt (als *verbum substantivum*, dus niet als koppelwerkwoord). Waar *esse* zelfstandig gebruikt wordt, dient het om aan te geven dat iets bestaat, plaatsvindt, aanwezig is, gebeurt. Heel letterlijk vertaald betekent *religio fuit* dus zoveel als ‘*religio* is geweest’, al kan een Latijnse perfectum in een verhaal (zoals hier dus) in het Nederlands ook vertaald worden als een onvoltooid verleden tijd (en dus als ‘*religio* was’). Kunnen we uit de onmiddellijke context van het zinnetje *religio fuit* iets afleiden over de mogelijke betekenis van *religio*? Het is alvast duidelijk dat *religio* ervoor gezorgd heeft dat Curculio de tot hem gerichte uitnodiging

niet kon weigeren (*denegare nolui*, 'ik wilde niet weigeren'/'ik heb niet willen weigeren'). *Religio* is dus blijkbaar iets dat ervoor zorgt dat mensen zich gebonden weten, zich niet kunnen onttrekken aan iets dat hen van buitenaf overkomt of opgelegd wordt (hier concreet: ingaan op een uitnodiging om aan tafel te gaan).

(c) Het laatste fragment van Plautus dat we hier bekijken staat in *De koopman*, meer bepaald in het tweede toneel van het vijfde bedrijf van dat stuk, in een dialoog tussen Charinus en zijn vriend Eutychus op het moment dat Charinus op het punt staat in ballingschap te gaan. Eutychus wil zijn vertrek beletten en probeert zijn vriend als volgt te overtuigen:

EUTYCHUS Als je even haastig hierheen gaat als daarheen, doe je wijs.

Hierheen is de wind nu gunstig, wend de steven hier naar toe,

hier is Zefier, de heldere hemel, dáár is storm en regenweer,

deze schenkt je rust en kalmte, die daar zweept de golven op.

Kom weer naar de wal, Charinus! Zie daar ginder voor je uit

al die wolken zwaar van regen. En kijk dan naar deze kant,

hoe de hemel helder schittert en de goden je om doen keren.

CHARINUS: 't Heilig teken houdt me tegen [***religionem illic*** <mi> *obiecit*],

'k ga terug.¹⁵

Hier verschijnt het zelfstandig naamwoord *religio* wel in een context waarin sprake is van 'de goden', maar het is nog maar de vraag in hoeverre dit een impact heeft op de betekenis van de term. Laten we nu de zin waarin het woord verschijnt, *religionem illic* <mi> *obiecit*, analyseren. *Religionem* (accusatief enkelvoud van *religio*) functioneert hier als lijdend voorwerp van de zin. *Illic* (nominatief mannelijk enkelvoud) is hier een archaïsche vorm van het aanwijzend voornaamwoord. Het is dus het onderwerp van de zin en kan vertaald worden als 'die daar', maar ook als 'hij' (in het Latijn kunnen alle aanwijzende voornaamwoorden functioneren als persoonlijke voornaamwoorden van de derde persoon). *Mi* is de datief van het persoonlijk voornaamwoord van de eerste persoon ('voor mij', 'aan mij') – de spreker is hier dus het meewerkend voorwerp, degene aan/voor wie gehandeld wordt. *Mi* staat hier trouwens tussen haakjes omdat het niet voorkomt in de versie van de tekst die in de *Library of Latin Texts* te vinden is, maar elders wel toegevoegd wordt (tussen haakjes). *Obiecit*, tot slot, is het werkwoord van de

zin. Het is de derde persoon enkelvoud actief indicatief perfectum van *obicio* ('ik werp voor', 'ik houd voor', 'ik plaats tegenover', 'ik plaats in de weg'). Dit alles brengt ons tot volgende vertaling van *religionem illic <mi> obiecit*: 'Hij heeft *religio* <voor mij> in de weg geplaatst.' Hier verschijnt *religio* dus opnieuw, net zoals in het vorige fragment, als iets dat ervoor zorgt dat individuen zich tot een bepaalde manier van handelen verplicht weten of zich gedwongen voelen van een bepaalde handeling af te zien. In het vorige voorbeeld mocht Curculio niet zomaar weggaan, maar moest hij ingaan op de uitnodiging van de rivaal van zijn weldoener; in dit voorbeeld mag Charinus niet in ballingschap vertrekken, maar voelt hij zich gedwongen in te gaan op de vraag van zijn vriend om op zijn stappen terug te keren. Op deze manier hebben we dankzij Plautus dus al een beetje zicht gekregen op wat *religio* volgens de Oude Romeinen met individuen *doet*, maar over de vraag wat *religio* dan precies *is*, tasten we momenteel nog volledig in het duister. Hopelijk kunnen de andere oud-Romeinse auteurs die we nog de revue laten passeren ons daarover verder duidelijkheid verschaffen.

2. Quintus Ennius

Quintus Ennius (239-169) behoorde tot de tweede generatie van Romeinse toneelschrijvers en schreef hoofdzakelijk tragedies, maar hij was ook beslagen in andere literaire genres.¹⁶ Zo verzorgde hij ook een werk met als titel *Sacra historia* (Sacrale/Heilige geschiedenis), een Latijnse vertaling of eerder een parafrase van een Grieks werk van Euhemerus (vierde eeuw v.Chr.), waarin rationele verklaringen gegeven worden voor de Griekse mythen. Zo worden de goden geduid als grote leiders en helden uit het verleden die pas na hun dood vergoddelijkt werden.¹⁷ Ennius' *Sacra historia* is verloren gegaan (net zoals het Griekse origineel waarop het gebaseerd was). We kennen de inhoud van het werk daarom uitsluitend door citaten in werken die wel bewaard zijn. De belangrijkste bron van informatie over de *Sacra historia* is het eerste boek van de *Divinae institutiones* (Goddelijke instellingen of onderrichtingen) van de vroegchristelijke auteur Lactantius (c. 250–320). In een van de passages van de *Divinae institutiones* waarin Lactantius het over de *Sacra historia* heeft (I, 22, 21-26), wordt het zelfstandig naamwoord *religio* tweemaal gebruikt:

De *Sacra historia* getuigt dat Jupiter, nadat hij aan de macht was gekomen, zo onbeschaamd/arrogant werd dat hij tempels/heiligdommen oprichtte voor zichzelf op vele plaatsen. Want toen hij de wereld rondtrok, verbond

hij in elke streek waar hij kwam koningen of prinsen van de volkeren aan hem door gastvrijheid en vriendschap. En als hij van elk van hen wegging, beval hij de bouw van een tempel voor zichzelf in naam van zijn gastheer, zodat de herinnering aan de vriendschap en het verbond bewaard kon worden. Zo zijn tempels opgericht voor Jupiter Ataburius en Jupiter Labryandius; want Ataburus en Labryandus waren zowel zijn gastheren als zijn helpers in de oorlog. Zo zijn Jupiter Laprius, Jupiter Molio en Jupiter Caius en alle anderen van dezelfde aard. Hij heeft dat op zeer slimme wijze uitgedacht, zodat hij en voor zichzelf goddelijke eer verwierf en voor zijn gastheren een eeuwig naam, verbonden met religio [*cum religione coniunctum*]. De koningen en prinsen waren daarom blij en kwamen gewillig tegemoet aan zijn heerschappij en vierden feesten en jaarlijkse rituelen ter glorie van zijn naam. [...] Op die manier heeft Jupiter de religio van zijn cultus [*religionem cultus sui*] over de wereld verspreid en een na te volgen voorbeeld gegeven aan de anderen (eigen vertaling).

We mogen aannemen dat deze passage uit de *Divinae institutiones* van Lactantius ons een indruk geeft van de inhoud van Ennius' *Sacra historia*. Het is echter nog maar de vraag of we het zopas geciteerde fragment mogen beschouwen als een min of meer letterlijk citaat uit de *Sacra historia*. Recent onderzoek toont aan dat argwaan in deze gerechtvaardigd is. Zo is het onwaarschijnlijk dat Lactantius tijdens het schrijven van de *Divinae institutiones* een kopie van Ennius' *Sacra historia* te zijner beschikking had. Het is daarentegen aannemelijker dat hij enkel weet had van een beperkt aantal fragmenten die hem bekend waren via secundaire bronnen.¹⁸ In dat geval is het echter niet zeker dat de manier waarop het woord *religio* in bovenstaande passage gebruikt wordt een getrouwe weergave is van de manier waarop het woord door Ennius zelf gebruikt en begrepen werd. We kunnen dit fragment uit de *Divinae institutiones* dan ook niet beschouwen als een betrouwbare informatiebron voor de oorspronkelijke betekenis van het woord *religio*.

3. Marcus Porcius Cato

Marcus Porcius Cato (ook wel 'Cato de Oude' of 'Cato de Censor' genoemd) (234-149) was generaal, politicus en zakenman,¹⁹ maar ook de eerste belangrijke Latijnse

vertegenwoordiger van verschillende prozagenres: geschiedschrijving, redenaarskunst en vakliteratuur, met onder meer een boek over de landbouw, *De agricultura*, 'het oudste bewaarde prozawerk in het Latijn'.²⁰ Van Cato's redevoeringen (het moeten er minstens 150 geweest zijn, alle geschreven tussen 195 en 149) zijn slechts fragmenten bewaard gebleven.²¹ In een fragment uit een rede uit 184 v.Chr. wordt het zelfstandig naamwoord *religio* gebruikt. Cato verzet zich hier tegen degenen die godenbeelden die tijdens een oorlog buitgemaakt werden in hun eigen huis opstellen:

Ik ben verbaasd dat zij dit durven en dat religieus gevoel hen niet weerhoudt [*religionem non tenere*], dat zij godenbeelden en afbeeldingen van die gestalten en standbeelden thuis neerzetten als huisraad.²²

In een fragment uit een andere rede (gericht tegen een zekere Cornelius, maar niet te dateren) duikt het bijvoeglijk naamwoord *religiosus* op:

Is iemand soms ongeletterder, bijgeloviger [*religiosior*], verlatener, van de publieke zaak afkeriger?²³

Bekijken we beide fragmenten nog even van dichterbij. *Tenere* kan inderdaad 'weerhouden' betekenen, maar evengoed 'in stand houden', 'onderhouden', 'bewaren', 'handhaven' en dergelijke meer. *Religionem* is trouwens de accusatief enkelvoud van *religio*. Zeer letterlijk vertaald betekent *religionem non tenere* dan ook 'de *religio* niet houden', waarbij *religio* het lijdend voorwerp is, datgene dat niet in stand gehouden, onderhouden, bewaard, gehandhaafd wordt door hen die buitgemaakte godenbeelden in hun eigen huis opstellen. De verbazing waaraan Cato in bovenstaand fragment uitdrukking geeft, lijkt juist het gevolg te zijn van het feit dat er mensen zijn die zich niet laten weerhouden door *religio*. We moeten dit fragment trouwens voorzichtig interpreteren en er niet zomaar van uitgaan dat Cato's bezwaar gericht is tegen het feit dat het om godenbeelden gaat die als huisraad aangewend worden. Het zou ook kunnen dat hij problemen heeft met het zich toe-eigenen van eender welke oorlogsbuit voor privégebruik en dit omdat hij vindt dat deze toekomt aan de *res publica* ('publieke zaak'/'staat'). Als dit laatste het geval is, bevestigt dit fragment wat eerdere fragmenten ook al suggereerden, met name dat *religio* niet louter, en misschien zelfs niet in de eerste

plaats, met de goden van doen heeft, maar met alle (fundamentele) verplichtingen die de Romeinse samenleving kenmerken. Of deze ruimere interpretatie van *religio* klopt, moet uiteraard in wat volgt nog verder uitgezocht worden. Vooraleer verder te gaan met de volgende oud-Romeinse auteur moeten we echter eerst nog even stilstaan bij het tweede fragment van Cato, waarin hij het bijvoeglijk naamwoord *religiosus* gebruikt (hier als comparatief). *Religiosus* wordt hier, net zoals in *De ezelskomedie* van Plautus, opnieuw gebruikt om een karaktereigenschap van een individu mee aan te duiden. Wat onmiddellijk opvalt, is dat de term hier niet als compliment bedoeld kan zijn, want hij verschijnt in een opsomming van karaktereigenschappen die onmogelijk positief geïnterpreteerd kunnen worden (ongeleet, verlaten, van de publieke zaak afkerig).

4. Publius Terentius Afer

Met Publius Terentius Afer hebben we opnieuw een schrijver bij wie de relevante passages voorkomen in werken die volledig overgeleverd zijn. Terentius is geboren tussen 195 en 185²⁴ en jong gestorven in 159 (door ziekte of verdrinking). Hij schreef, net als Plautus, blijspelen, maar onderscheidde zich van deze laatste door een verfijndere, minder platvloerse stijl. En waar Plautus aan het begin stond van het Romeinse blijspel, markeert Terentius zowel het hoogtepunt als het eindpunt van dit genre bij de Oude Romeinen.²⁵ De komedies van Terentius kunnen, in tegenstelling tot die van Plautus, wel chronologisch geordend worden omdat we dankzij ambtelijke notities op de hoogte zijn van hun eerste jaar van uitvoering.²⁶ Het zelfstandig naamwoord *religio* duikt volgens de zoekfunctie van de *Library of Latin Texts* tweemaal op in het oeuvre van Terentius, met name in *Andria* (*Het meisje van Andros*), en het bijvoeglijk naamwoord *religiosus* komt één keer voor, in *Heautontimoroumenos* (*De zelfkweller*).

(a) De eerste passage uit *Het meisje van Andros* (voor het eerst opgevoerd in 166) waarin het woord *religio* gebruikt wordt, staat in het derde toneel van het vierde bedrijf, in een dialoog tussen Mysis en Davus. Mysis is de slavin van Glycerium en Davus de slaaf van Pamphilus. Pamphilus is verliefd op Glycerium. Zij is zwanger van hem en hij heeft beloofd met haar te trouwen. Zijn vader had hem echter al voorbestemd voor een ander meisje, Philumena, de dochter van Chremes, en maakt voort met dat huwelijk zodra hij hoort van zijn zoons plannen met Glycerium. Davus probeert dat huwelijk te dwarsbomen, maar dat lukt niet meteen. In onderstaande passage heeft Davus hiertoe

net een nieuw plan opgevat:

- DAVUS *(gehaast)* 't Is nodig, Mysis, dat je nu
in deze zaak je schranderheid en sluwheid toont.
- MYSIS Wat ga je doen?
- DAVUS Neem vlug die baby van me aan
en leg hem neer voor onze deur!
- MYSIS *(vol afschuw)* Wat zeg je?
Op de grond?
- DAVUS Neem van 't altaar wat mirteloof
en leg 't eronder.
- MYSIS Waarom doe je dat niet zelf?
- DAVUS Omdat als 'k soms een eed moet zweren voor mijn heer,
dat ik 't daar niet gelegd heb, ik 't gerust kan doen.
- MYSIS 'k Begrijp 't: hoe kom je ineens aan die scrupules, man [*noua*
*nunc **religio** in te istaec incessit*]?
Geef op! (*Davus geeft haar het kind*)
- DAVUS Maak voort! Dan zal 'k je zeggen wat ik verder doe.
(hij schrikt) O jee!
- MYSIS Wat nou?
- DAVUS Daar komt de vader van de bruid.²⁷

Als we de zin waarin de term *religio* voorkomt van dichterbij bekijken, zien we dat de nominatief *religio* hier onderwerp is van de handeling. *Incessit* is de werkwoordvorm en kan zowel de derde persoon enkelvoud actief indicatief presens van *incesso* als de derde persoon enkelvoud actief indicatief perfectum van *incedo* zijn. Het werkwoord is hier echter intransitief gebruikt. Daarom moet het hier wel gaan om een vorm van *incedo*, want enkel dat werkwoord heeft een intransitieve betekenis, namelijk 'ik trek op', 'ik dring binnen'. *In te* is het voorzetsel *in* gevolgd door de accusatief van het persoonlijk voornaamwoord van de tweede persoon enkelvoud. *In* + accusatief drukt de richting uit waarin de handeling verloopt. Daarmee hebben we al de basisidee van de zin beet: *religio* is binnengedrongen in jou. Kijken we voor de volledigheid ook nog maar naar de resterende woorden. *Noua* kan een aantal dingen zijn, maar het meest logische in deze

context is dat het hier gaat om een adjectief in de nominatief vrouwelijk enkelvoud dat met *religio* congrueert. *Nunc* betekent ‘nu’, ‘tegenwoordig’. *Istaec* is hier de nominatief vrouwelijk enkelvoud van het aanwijzend voornaamwoord *istic* (betekenis: ‘die/dat [daar bij jou/van jou]’). Het congrueert meest, net als *noua*, met *religio*. Dit alles stelt ons nu in staat om *noua nunc religio in te istaec incessit* als volgt te vertalen: ‘Nu die nieuwe *religio* van jou in jou binnengedrongen is.’ Wat kunnen we nu meenemen uit dit fragment? Alvast dat *religio* hier, net als in het eerdere fragment uit Plautus’ *De korenworm*, iets is dat individuen overkomt, iets dat zij ondergaan en waardoor zij zich op een bepaalde manier beginnen te gedragen en bepaalde handelingen niet meer kunnen/willen/durven stellen. Of, concreet in de context van Terentius’ *Het meisje van Andros*: *religio* zorgt ervoor dat Davus de baby zelf niet voor zijn deur wil leggen, omdat hij wil vermijden dat hij later meineed zou moeten plegen ten aanzien van zijn heer mocht die vragen te zweren dat hij het kind daar niet gelegd heeft. Blijkbaar is een valse eed in tegenspraak met wat *religio* van individuen eist en daarom wil Davus vermijden in een situatie terecht te komen waarin zo’n valse eed aan de orde zou zijn.

(b) In het vierde toneel van het vijfde bedrijf van *Het meisje van Andros* duikt de term *religio* nogmaals op. Ondertussen is de ontknoping nabij. Glycerium blijkt een vrijgeboren Atheense te zijn en zelfs een verloren dochter van Chremes:

CHREMES Er rest alleen nog één bezwaar [*scrupulus*], dat mij wel verontrust.

PAMPHILUS (*ter zijde*) Dat gun ik je met je ‘bezwaar’; je zoekt een spijker op laag water [*Dignus es: cum tua **religione**, odium, nodum in scirpo quaeris*].²⁸

De zin, *Dignus es: cum tua religione, odium, nodum in scirpo quaeris*, kunnen we in vier stukjes uiteen laten vallen. *Dignus es* betekent ‘je verdient het’ (*dignus* betekent ‘iets waardig, waard’, maar in combinatie met *esse* wordt het vertaald als ‘verdienen’). *Cum tua religione* betekent ‘met jouw *religio*’ (*cum* = met, gevolgd door ablatief; *tua* = persoonlijk voornaamwoord tweede persoon enkelvoud in de ablatief en *religione* = ablatief enkelvoud van *religio*). *Odium* betekent in eerste instantie ‘haat’, ‘afkeer’, etc., maar kan bij uitbreiding ook een voorwerp van afkeer aanduiden, een ‘onuitstaanbaar wezen’. Het meest logische is dat *odium* hier in de vocatief staat. *Nodum in scirpo*

quaerere is een spreekwoord. Letterlijk betekent het 'een knoop zoeken aan een bies' (een bies is een soort waterplant en heeft geen knopen, iemand zal er dus tevergeefs knopen aan zoeken). De figuurlijke betekenis is dan 'problemen zoeken zonder dat daar reden toe is', 'veel te scrupuleus zijn'. De zin, *Dignus es: cum tua religione, odium, nodum in scirpo quaeris*, kan dan als volgt vertaald worden: 'Je verdient het: jij met je *religio*, jij onuitstaanbaar wezen, je bent veel te scrupuleus.' In de regels die we hier bespreken schrijft Pamphilus de achterdocht van Chremes toe aan diens *religio*. Het is duidelijk dat Pamphilus hier niet van mening is dat Chremes' *religio* iets positief is. Integendeel, zijn *religio* maakt hem onuitstaanbaar. Chremes is te voorzichtig, te behoedzaam, terwijl daar volgens Pamphilus helemaal geen reden toe is. *Religio* (of toch minstens de *religio* van een ander) kan dus ook ervaren worden als een belemmering, een hinderpaal, iets dat ons belet voort te maken.

(c) Het bijvoeglijk naamwoord *religiosus* duikt bij Terentius op in *De zelfkweller* (voor het eerst opgevoerd in 163), meer bepaald in het vierde toneel van het derde bedrijf. Daar zegt een zekere Sostrata het volgende tegen haar man, Chremes, wanneer die haar confronteert met het feit dat zij, bij het indertijd te vondeling leggen van een dochter van hen, een ring bij de vondeling achterliet:

Dwaas en bijgelovig als wij vrouwen zijn [*ut stultae et misere omnes sumus religiosae*], trok ik een ring af van mijn vinger toen 'k het kindje overgaf, om die met haar te vondeling te leggen. 'k Wou, als 't vrouwtje stierf, ten minste dat ze van ons erven kon.²⁹

Letterlijk vertaald betekent de zin, *ut stultae et misere omnes sumus religiosae* het volgende: 'Zo dwaas en beklagenswaardig wij, vrouwen, allemaal *religiosus* zijn.' Hier stellen we nogmaals vast, zoals we reeds eerder deden bij het tweede fragment van Cato, dat het bijvoeglijk naamwoord *religiosus* een negatieve bijklank heeft. Hier staat het alvast in verband met 'dwaas' en 'beklagenswaardig'. Maar verder kunnen we ook uit dit fragment niet afleiden welke karaktereigenschap precies met het woord *religiosus* aangeduid wordt.

5. Lucius Accius

Lucius Accius (170 - c. 84) was de laatste grote Romeinse tragedieschrijver.³⁰ Van hem

zijn opnieuw slechts fragmenten bewaard gebleven. In twee van die fragmenten wordt het zelfstandig naamwoord *religio* gebruikt.

(a) Het eerste fragment in kwestie is een stukje uit de *Astyanax*, een stuk dat zich afspeelt na de val van Troje. Het Griekse leger staat op het punt terug te keren naar Griekenland. Een ziener, Calchas genaamd, zegt dat de goden eisen dat Astyanax, het zoontje van Hector en Andromache, geofferd wordt en hij voorspelt dat Agamemnon vermoord zal worden zodra hij terug thuis in Mycene komt. In het fragment waarin *religio* opduikt, reageert Agamemnon op die voorspelling van Calchas:

Welaan Calchas, maak een einde aan die bezwaren [*finem religionum fac*]³¹ hou het leger niet meer op, ontzeg ook mij geen terugkeer met je kwalijk omen!³²

Religionum is de genitief meervoud van *religio*. *Fac* is de tweede persoon enkelvoud presens imperatief actief van *facio* ('ik maak', 'ik doe', etc.). *Finem facere* + genitief wordt vertaald als 'een einde maken aan'. *Finem religionum fac* betekent dus letterlijk 'Maak een einde aan de *religio*'s'. Het belang van dit fragment is dat het duidelijk maakt dat *religio* ook in het meervoud gebruikt wordt (een belangrijke vaststelling, waar we in wat volgt nog op zullen terugkomen). Voor de rest bevestigt dit fragment uiteraard dat *religio* iets is dat door het ene individu op de weg geplaatst kan worden van een ander individu. Hier plaatst Calchas dus zelfs meerdere *religio*'s op de terugweg van het Griekse leger. Maar in tegenstelling tot Charinus in Plautus' *De koopman*, die zich laat tegenhouden en op zijn stappen terugkeert, wil Agamemnon zich niet laten tegenhouden. Hij beveelt Calchas een einde te maken aan die *religio*'s van hem, zodat het Griekse leger ongehinderd naar huis kan terugkeren.

(b) Het tweede fragment van Accius waarin het zelfstandig naamwoord *religio* opduikt, is een fragment uit zijn *Melanippus*. Koning Oeneus werd van de troon verdreven door de zonen van zijn jongere broer Agrius. Zijn zoon Tydeus doktert een plan uit om zijn vader terug aan de macht te krijgen. De term *religio* duikt op in de reactie van iemand die weigert mee te doen:

Godsdienst stoot jij af [*reicis abs te religionem*]³³! je zou <jezelf> een struikelblok bezorgen!³³

Reicis is de tweede persoon enkelvoud presens indicatief actief van *reicio*, dat ondermeer ‘ik stoot weg’ betekent. *Religionem* (accusatief enkelvoud) is het lijdend voorwerp, datgene wat weggestoten wordt. *Abs te* is het voorzetsel *a* gevolgd door de ablatief enkelvoud van het persoonlijk voornaamwoord van de tweede persoon. Het voorzetsel *a* drukt uit van wie of wat iets of iemand zich verwijderd. Dit brengt ons tot volgende vertaling van *reicis abs te religionem*: ‘Jij stoot *religio* van jou weg.’ Met andere woorden, Tydeus’ plan is in tegenspraak met wat *religio* ons oplegt.

6. *Gaius Lucilius*

Gaius Lucilius is de laatste oud-Romeinse schrijver die we raadplegen in het kader van ons onderzoek naar de oorspronkelijke betekenis van het Latijnse woord *religio*. Het geboortjaar van Lucilius is niet zeker. Het is mogelijk dat hij geboren werd rond 180 v.Chr., maar het kan ook een heel stuk later zijn (met name in 168 of zelfs 158). Zijn overlijden kan daarentegen duidelijker in de tijd geplaatst worden, met name in 103/102.³⁴ Lucius is de auteur die het genre satire op de kaart heeft gezet in het Oude Rome. Ook van zijn werk zijn slechts fragmenten bewaard gebleven. In en van de oudere fragmenten die tot ons gekomen zijn, zegt Lucius dat bij de wisseling van het jaar (bij de Romeinen was dat eind februari) de dagen *religiosus* zijn. Hij heeft het over *dies taetri miseri ac religiosi*.³⁵ *Taeter* betekent ‘walgelijk’, ‘lelijk’, ‘afzichtelijk’, ‘afschuwelijk’ en *miser* ‘ellendig, ongelukkig (makend)’. *Ac* (‘ja zelfs’) drukt uit dat wat volgt belangrijker is dan het voorgaande. Dit suggereert dat *religiosus* hier verwoordt dat de dagen waarover Lucius het heeft nog erger zijn dan eenvoudigweg ‘walgelijk’ en ‘ellendig’. Ze zijn niet enkel walgelijk en ellendig maar zelfs *religiosus*. Dit bevestigt wat we al wisten: dat het bijvoeglijk naamwoord *religiosus* een negatief kenmerk uitdrukt. Wat dit fragment bijdraagt, is dat het duidelijk maakt dat *religiosus* ook een kenmerk van dingen (zoals dagen) kan zijn. Over de precieze betekenis van *religiosus* leert ook dit fragment ons niets meer. We blijven op dit punt dus in het duister tasten.

7. *Vaststellingen en conclusies*

Wat leren de fragmenten die in de vorige pagina’s de revue gepasseerd zijn ons nu over de oorspronkelijke betekenis van de Latijnse woorden *religio* en *religiosus*?

- (a) Het bijvoeglijk naamwoord *religiosus* dook vier keer op in de besproken

fragmenten. Drie keer werd het woord gebruikt als eigenschap van een persoon, één keer om een zaak, namelijk de laatste dagen van het jaar, mee te beschrijven. In drie van de vier gevallen was de connotatie van *religiosus* duidelijk negatief (wat afgeleid kon worden uit de andere bijvoeglijke naamwoorden waarmee het gelinkt was). Iets of iemand *religiosus* noemen was bij de Oude Romeinen in de tweede eeuw duidelijk geen compliment! Ook in *De ezelskomedie*, het enige geval waarin *religiosus* niet gelinkt was met andere adjectieven, kan het niettemin als een negatieve karaktertrek geïnterpreteerd worden (of toch als een karaktertrek die iemand het best niet in te sterke mate bezit – want als Philenium *magis religiosus* blijkt te zijn, zal dat Diabolus extra werk opleveren omdat hij zich dan in haar plaats tot de goden zal moeten richten). Het is trouwens opvallend dat in *De ezelskomedie* het enige van de vier fragmenten staat waarin *religiosus* gebruikt wordt in een context waarin ook sprake is van de goden (al moet hier wel aan toegevoegd worden dat we zowel bij Cato als bij Lucilius niet weten in welke context de overgeleverde tekstregel stond).

Dit brengt ons nu bij een vraag waar we tot nu toe niet op ingegaan zijn, met name hoe we het bijvoeglijk naamwoord *religiosus* in bovenstaande fragmenten nu het best in hedendaags Nederlands vertalen. De vertalers van de besproken fragmenten hebben geopteerd voor ‘vroom’ of ‘bijgelovig’ wanneer *religiosus* een persoon beschreef en voor ‘onheilspellend’³⁶ waar het ging om een karakterisering van de laatste dagen van het jaar. In het fragment uit *De ezelskomedie* lijkt een vertaling van *religiosus* als ‘vroom’ niet ongerechtvaardigd (uit de context blijkt namelijk dat *religiosus* aanduidt dat iemand belang hecht aan zijn of haar betrokkenheid op de goden), al moet misschien eerder voor ‘bijgelovig’ geopteerd worden (precies om de negatieve bijklank van *religiosus* beter tot uitdrukking te brengen). De andere fragmenten verschaffen ons echter geen informatie over de betekenis van *religiosus*. Het lijkt dan ook wenselijk geen conclusies te trekken over de betekenis van het adjectief *religiosus* op basis van de vier fragmenten die we hiervoor besproken hebben.

(b) Als we het citaat uit Lactantius’ *Divinae institutiones* terzijde laten (omdat het, zoals uitgelegd, betwifelbaar is of het gebruik van de term *religio* erin wel een correcte weergave is van hoe Ennius de term begreep en gebruikte), houden we nog zeven oud-Romeinse fragmenten over waarin de term *religio* opduikt. In elk van die fragmenten gaat het om de vraag hoe een individu al dan niet moet handelen. *Religio* blijkt van doen te hebben met een morele orde waarbinnen individuen zich gesitueerd weten en

waardoor zij zich (al dan niet) gebonden weten ('moreel' vullen we hier zeer breed in als 'wat het juiste handelen betreft'). In twee fragmenten blijkt *religio* iets te zijn dat individuen overkomt of dat zich aan hen opdringt zonder dat hierin een ander betrokken is. Dit is het geval in het fragment uit *De korenworm* en in het eerste fragment uit *Het meisje van Andros*. In deze fragmenten is *religio* datgene wat handelt (af te leiden uit het feit dat *religio* onderwerp van de zin was). In drie andere fragmenten is *religio* iets dat het ene individu een ander individu aandoet of oplegt (of minstens probeert op te leggen). Dit is zo in *De koopman* (waarin Eutychus *religio* op de weg plaatst van Charinus), in *Astyanax* (waarin Agamemnon Calchas precies opdraagt op te houden *religio's* op de terugweg van het Griekse leger te plaatsen) en eveneens in *Melanippus*, waarin iemand Tydeus een bepaald plan uit diens hoofd probeert te praten door erop te wijzen dat wat hij wil doen, ingaat tegen de *religio*. Het is wel zo dat individuen de mogelijkheid hebben *religio* naast zich neer te leggen (*religionem non tenere, reicere religionem*). Zoals we gezien hebben, verbaast Cato er zich precies over dat sommigen zich, ondanks *religio*, toch oorlogsbuit voor privégebruik toe-eigenen en ook in *Astyanax* legt Agamemnon de *religio's* van Calchas naast zich neer. Verder is het ook nog belangrijk te onderstrepen dat *religio* in de besproken fragment ook één keer in het meervoud gebruikt wordt. We dienen dit voor ogen te houden omdat onze verklaring van de oorspronkelijke betekenis van *religio* moet toelaten dat *religio* ook in het meervoud gebruikt wordt. Er moeten dus ofwel meerdere *religio's* kunnen zijn of we moeten minstens een onderscheid maken tussen *religio* (in het algemeen, zonder meervoud) en concrete *religio's* (in het meervoud) die dan verbijzonderingen zijn van de ene *religio* (zonder meervoud) in particuliere situaties. Tot slot moeten we ook nog even in herinnering roepen dat minstens in een van de zeven fragmenten *religio* een negatieve connotatie had. Dat is het geval in het tweede fragment uit *Het meisje van Andros* waarin Chremes als 'onuitstaanbaar wezen' wordt omschreven en dit juist vanwege zijn *religio*.

Wat kunnen we nu, op basis van de zeven weerhouden fragmenten, zeggen over de oorspronkelijke betekenis van het Latijnse woord *religio*? Mijn voorstel zou zijn dat we *religio* begrijpen als *de morele orde* en in het bijzonder als *de impact van de morele orde op het individu*. Op die manier zijn we in staat recht te doen aan de fragmenten waarin *religio* als onderwerp van de zin gebruikt wordt. Wanneer *religio* zich voordoet (*religio est*) of zich opdringt (*religio incedit*), wordt het individu zich bewust van de eisen

van de morele orde, van wat in een gegeven situatie de juiste manier van handelen is. Er lijkt niet meteen een Nederlandse term of uitdrukking voorhanden om een dergelijke bewustwording weer te geven en het lijkt dan ook wenselijk *religio* (minstens in deze context) onvertaald te laten. Iemand kan echter ook door een ander op de morele orde gewezen worden, wanneer die ander de persoon in kwestie *religio* voor de voeten werpt (*religionem obicit*), wanneer die ander met andere woorden de persoon in kwestie dwingt stil te vallen en stil te staan bij wat hij of zij op het punt staat te doen. In deze context kan *religio* misschien het best vertaald worden als ‘bezwaar’, te begrijpen als ‘tegenwerping die als bedoeling heeft de ander aan te zetten tot morele bedachtzaamheid’ (‘Sta er eerst even bij stil, bij wat de mogelijke gevolgen zijn als je verder gaat zoals je bezig bent, loopt dit wel goed af?’).

De hier voorgestelde interpretatie van de oorspronkelijke betekenis van het Latijnse woord *religio* moet uiteraard met de nodige terughoudendheid behandeld worden. Het betreft hier uiteindelijk een interpretatie op basis van een beperkte studie van zeven fragmenten. Het is dan ook wenselijk de studie van de term *religio* verder te verdiepen alvorens definitievere conclusies te trekken. Het is ook belangrijk voor ogen te houden dat het voorbarig zou zijn nu al te besluiten dat *religio* helemaal niets van doen heeft met de goden (een indruk die mogelijk gewekt werd door de hier voorgestelde interpretatie). Zo wordt de term *religio* in *De koopman* wel degelijk gebruikt in een context waarin ook sprake is van de goden (en ook bij Cato is dit het geval, het gaat daar tenslotte over *godenbeelden*). Het zou bovendien vreemd zijn dat de goden helemaal los zouden staan en niets van doen zouden hebben met de morele orde, met het juiste handelen.³⁷ Wat de zeven besproken fragmenten echter wel suggereren is dat *religio* niet *in de eerste plaats* de goden betreft, maar wel de morele orde (waar de goden dan ook deel van uitmaken).³⁸

Frederiek Depoortere
Frederiek.depoortere@kuleuven.be

¹ W.C. SMITH, *The Meaning and End of Religion: A New Approach to the Religious Traditions of Mankind*, New York 1962.

² E. FEIL, *Religio. 1: Die Geschichte eines neuzeitlichen Grundbegriffs vom Frühchristentum bis zur Reformation* (Forschungen zur Kirchen- und Dogmengeschichte 36), Göttingen 1986; *Religio. 2: Die Geschichte eines neuzeitlichen Grundbegriffs zwischen Reformation und Rationalismus (ca. 1540-1620)* (Forschungen zur Kirchen- und Dogmengeschichte 70), Göttingen, 1997; *Religio. 3: Die Geschichte eines neuzeitlichen Grundbegriffs im 17. und 18. Jahrhundert* (Forschungen zur Kirchen- und

Dogmengeschiede 79), Göttingen, 2001; Religio. 4: Die Geschichte eines neuzeitlichen Grundbegriffs im 18. und frühen 19. Jahrhundert (Forschungen zur Kirchen- und Dogmengeschiede 91), Göttingen, 2007.

³ E.H. WARMINGTON, 'Introduction', in: *Remains of Old Latin. I: Ennius and Caecilius*, red. en vert. E.H. Warmington, Londen/Cambridge, MA 1961), vii.

⁴ WARMINGTON, 'Introduction', vii.

⁵ J.M. HEMELRIJK JR., 'Inleiding', in: *Komedies*, door Plautus, vert. J. Hemelrijk sr. (Ambo-Klassiek), Amsterdam 1992, 7.

⁶ HEMELRIJK, 'Inleiding', 16.

⁷ HEMELRIJK, 'Inleiding', 7.

⁸ HEMELRIJK, 'Inleiding', 8.

⁹ Ik heb dit derde fragment leren kennen dankzij B. NONGBRI, *Before Religion: A History of a Modern Concept*, New Haven, CT 2013, 26-27.

¹⁰ Hemelrijk omschrijft dit type als volgt: 'De parasiet is een beroepsklaploper-uitvreter; hij is een armoedig man die zich met zijn grappen en conversatie geliefd tracht te maken bij zijn weldoeners [in dit geval is dat dus Diabolus]. Deze nodigen hem regelmatig uit op het diner, waar hij het gezelschap dan mag amuseren. Zo voorziet hij voor een groot deel in zijn kost. Hij is dus een soort huisnar of tafelnar, de voorloper van de fool (clown) bij Shakespeare' (HEMELRIJK, 'Inleiding', 34-35).

¹¹ HEMELRIJK, 'Inleiding', 23.

¹² PLAUTUS, 'De ezelskomedie', in: *Komedies*, vert. J. Hemelrijk sr., inl. J.M. Hemelrijk jr., (Ambo-Klassiek), Amsterdam 1992, 131.

¹³ PLAUTUS, 'De korenworm', in: *Komedies*, vert. J. Hemelrijk sr., inl. J.M. Hemelrijk jr., (Ambo-Klassiek), Amsterdam 1992, 398.

¹⁴ PLAUTUS, 'De korenworm', 398.

¹⁵ PLAUTUS, 'De koopman', in: *Komedies*, vert. J. Hemelrijk sr., inl. J.M. Hemelrijk jr. (Ambo-Klassiek), Amsterdam 1992, 557-558.

¹⁶ Voor meer achtergrondinformatie over Ennius, zie V. HUNINK, 'Inleiding', in: *Woeste mensenharten: De eerste tragedies uit Rome*, door Livius Andronicus et al., inl., red., en vert. V. Hunink (Bibliotheca Latina Archaica 3), 's-Hertogenbosch 2007, 22-28. Zie ook WARMINGTON, 'Introduction', xvii-xxvi.

¹⁷ E.H. WARMINGTON, inleidende opmerkingen bij ENNIUS, 'Euhemerus', in: *Remains of Old Latin. I: Ennius and Caecilius*, red. en vert. E.H. Warmington, Londen/Cambridge, MA 1961), 414.

¹⁸ Zoals beargumenteerd in M. WINIARCZYK, *The Sacred History of Euhemerus of Messene* (Beiträge zur Altertumskunde 312), Berlin 2013), 116-118, 120-121.

¹⁹ V. HUNINK, 'Inleiding', in: *Tegen het moreel verval: Verzamelde prozafragmenten*, door Cato, inl., red., en vert. V. Hunink (Bibliotheca Latina Archaica 5), 's-Hertogenbosch 2010, 9.

²⁰ HUNINK, 'Inleiding', 10.

²¹ HUNINK, 'Inleiding', 11.

²² CATO, *Tegen het moreel verval*, 44.

²³ CATO, *Tegen het moreel verval*, 74-75.

²⁴ J.M. HEMELRIJK JR., 'Woord vooraf', in: *Komedies*, door P. Terentius Afer, vert. J. Hemelrijk sr. (Ambo-Klassiek), Amsterdam 1993, 7.

²⁵ J.M. HEMELRIJK JR., 'Inleiding', in: *Komedies*, door P. Terentius Afer, vert. J. Hemelrijk sr., (Ambo-Klassiek), Amsterdam 1993, 9-11.

²⁶ HEMELRIJK, 'Inleiding', 12.

²⁷ P. TERENCE AFER, 'Het meisje van Andros', in: *Komedies*, vert. J. Hemelrijk sr., inl. J.M. Hemelrijk jr. (Ambo-Klassiek) Amsterdam 1993, 73.

²⁸ TERENCE, 'Het meisje van Andros', 84.

²⁹ P. TERENCE AFER, 'De zelfkweller', in: *Komedies*, vert. J. Hemelrijk sr., inl. J.M. Hemelrijk jr. (Ambo-Klassiek), Amsterdam 1993, 124.

³⁰ HUNINK, 'Inleiding', 32.

³¹ De Library of Latin Texts geeft hier een ander Latijns origineel. In plaats van Nunc, Calcas, finem religionum fac staat daar Tum Calcas quidem [Iam] pridem religionem iactans. De versie die door Hunink vertaald wordt, lijkt echter wijder verspreid te zijn en daarom opteer ik ervoor mij op die versie van de Latijnse tekst te baseren.

³² LUCIUS ACCIUS, 'Astyanax', in: *Woeste mensenharten: De eerste tragedies uit Rome*, door Livius Andronicus et al., inl., red., en vert. V. Hunink (Bibliotheca Latina Archaica 3), 's-Hertogenbosch 2007, 290.

³³ LUCIUS ACCIUS, 'Melanippus', in: *Woeste mensenharten: De eerste tragedies uit Rome*, door Livius Andronicus et al., inl., red., en vert. V. Hunink (Bibliotheca Latina Archaica 3), 's-Hertogenbosch 2007, 339.

³⁴ V. HUNINK, 'Inleiding', in: *Alles holt nu achteruit! Satiren – verzamelde fragmenten*, door Lucilius, inl., red., en vert. V. Hunink (Bibliotheca Latina Archaica 4), 's-Hertogenbosch 2008, 11.

³⁵ LUCILIUS, *Alles holt nu achteruit! Satiren – verzamelde fragmenten*, inl., red., en vert. V. Hunink (Bibliotheca Latina Archaica 4), 's-Hertogenbosch 2008, 56.

³⁶ LUCILIUS, *Alles holt nu achteruit!*, 56.

³⁷ Zo wijst Niall Slater erop dat *meineed* – de handeling die Davus in *Het meisje van Andros* tracht te voorkomen door aan Mysis te vragen in zijn plaats de baby voor hun deur te leggen – beschouwd werd als 'een overtreding tegen de goden' (an offence against the gods). Zie hiervoor: N.W. SLATER, 'Plautus the Theologian', in: *Sacred Words: Orality, Literacy and Religion*, red. A.P.M.H. Lardinois et al. (Mnemosyne Supplements: Monographs on Greek and Latin Language and Literature 332/Orality and Literacy in the Ancient World 8), Leiden 2011, 301 n. 15.

³⁸ Ik houd eraan mijn collega Els Agten te bedanken voor haar zeer gewaardeerde hulp bij het tot stand komen van deze bijdrage: het vertalen van het fragment uit Lactantius, het nakijken van mijn vertaling en interpretatie van de zinnen waarin religio voorkomt en het suggereren van verschillende tekstcorrecties. Uiteraard blijf ik als enige verantwoordelijk voor eventuele fouten en onvolkomenheden die in de tekst achtergebleven zijn.

